

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.10>

Комар Таїсія Василівна,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-8957-0971

Бондаренко Валерія Олександрівна,

аспірантка кафедри психології і педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-6189-770X

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ ЗАСАД ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

SCIENTIFIC AND HISTORICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF THE PSYCHOLOGICAL STATUS OF RESPONSIBILITY IN THE INDIVIDUAL'S VITAL ACTIVITY

У статті висвітлюються результати науково-психологічного дослідження становлення засад проблеми відповідальності людини. Загострення актуальності проблеми відповідальності зумовлене глибиною кризи людського буття в умовах повномасштабної війни проти України. Російською федерацією знехтувані норми міжнародного права, прийняті домовленості як щодо мирного співіснування держав і народів, так і до норм ведення війни. Факти здійсненої жорстокості і злочини проти людяності акцентують питання колективної і особистісної відповідальності. Феномен відповідальності відзначає багатоаспектність і багатовекторність, що є наслідком складного характеру взаємин індивідів, націй, поколінь. Масштаби та форми відповідальності людини та людства в сучасних умовах потребують спеціального наукового дослідження.

На основі аналізу історичних джерел виявлено, що в полі філософії ідея відповідальності рефлексована у взаємозв'язку із темою свободи (свободи волі, свободи дії, свободи вибору), обов'язку і провини. Зазначено, що відповідальність традиційно поширювалася на наслідки людської діяльності у найближчому майбутньому та у структурі морального вчинку мала статус результату чи наслідку.

У сучасних наукових розвідках акцентовано екзистенційний характер відповідальності (відповідальний, тому що має бути), що визначає новий підхід до її розгляду – онтологічно-аксіологічний. Висвітлений принцип А. Швейцера цінності людини і благоговіння перед життям породжує безмежну, «найвищу», згідно автору, відповідальність за долю іншого життя, що стає «природною нормою». Посилення інтересу до психологічної складової зумовлене, зокрема клінічними і психоаналітичними дослідженнями, які доводять базовість саме психологічного фактору у феномені відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, людина, особистість, розвиток, свобода, моральний вчинок, чеснота, совість, цінності, провини, колективна відповідальність, персональна відповідальність.

The article highlights the results of a scientific and psychological study of the formation of the human responsibility principles. The relevance of the responsibility problem is caused by the depth of the human existence crisis in the conditions of a full-scale war against Ukraine. The Russian Federation disregards the norms of international law and agreements on the peaceful coexistence of states and peoples, and on the norms of waging war. The facts of committed brutality and crimes against humanity emphasize the problem of collective and personal responsibility.

The phenomenon of responsibility is multi-vector and has many aspects, which is a consequence of the complex relationships between individuals, nations, and generations. Scope and forms of responsibility of the person and humanity in modern conditions require special scientific research.

Based on the analysis of historical sources, it was found that in philosophy, the idea of responsibility is reflected in the context of the freedom (freedom of will, freedom of action, freedom of choice), duty and guilt. It is noted that responsibility traditionally extends to the consequences of human activity and has a status of a result or consequence in the structure of a moral act.

In modern scientific investigations, the existential nature of responsibility is emphasized, which defines a new approach to its study – ontological-axiological. A. Schweitzer's highlighted principle of human value and reverence for life gives rise to unlimited, "highest" responsibility for another life, which becomes a "natural norm". Increasing interest to its psychological component is due to clinical and psychoanalytical research, which proves the importance of the psychological factor in the responsibility phenomenon.

Key words: *responsibility, person, personality, development, freedom, moral act, virtue, conscience, values, guilt, collective responsibility, personal responsibility.*

Ступінь глибини та гостроти усвідомлення відповідальності характеризує різні періоди історичного та особистісного розвитку. Зазвичай, найбільшої актуальності проблема відповідальності набуває у кризових ситуаціях. Багатоаспектність і багатовекторність даного феномену є наслідком складного характеру взаємин індивідів, націй, поколінь. Приймаючи відповідальність за іншого або перед іншим, людина усвідомлює залежність від нього (об'єкта відповідальності), чи то інша людина чи людство взагалі, природа, космос тощо. У цьому полягає гідність і тягар відповідальності. XXI століття стало епохою трансформації цінностей та необхідності якісно нового осмислення цілей людського буття. Вектор відповідальності спрямований у «безстрокове» майбутнє, а напруженість її усвідомлення досягла піку. Акцент на усвідомленні відповідальності визначений бурхливим розвитком науки і техніки, що уможливило абсолютне панування людини над природними стихіями, що представлялося раніше ілюзорним. Однак, зворотним боком цієї моці є смертельна загроза, що нависла над людиною через високо ймовірну глобальну катастрофу через ядерну загрозу, яку декларує путінський режим. Свого часу справедливо зауважив Г. Йонас [1], що усі глобальні проблеми, що існують нині, самі по собі можуть розглядатися як апокаліптичні.

Наш час засвідчує, що навіть локальні безвідповідальні дії можуть зумовити початок катаклізмів глобального характеру, тому гранично гостро постало питання планетарного балансу людини і світу, що виключає катастрофи. Збільшені можливості людської діяльності дозволяють також впливати на природу людини, спростовуючи уявлення про її незмінність і самоцінність. Все це по-новому ставить питання про масштаби та форми відповідальності людини та людства в сучасних умовах.

В історії філософської думки ідея відповідальності розвивається суголосно із темами свободи (свободи волі, свободи дії, свободи вибору), обов'язку і провини. Найчастіше відповідальність

як поняття була категорично оформлена. До теми моральної відповідальності зверталися багато відомих мислителів, починаючи з Аристотеля. Велика увага феномену відповідальності приділялася в етиці евдемонізму, розумного егоїзму, утилітаризму, інтуїтивізму.

Слід зазначити, що в міркуваннях філософів відповідальність традиційно поширювалася на наслідки людської діяльності у найближчому майбутньому й у структурі морального вчинку займала місце не так мотиву, як результату чи наслідку. Зокрема, якщо вона виводилася з любові, то адекватною постає формула: «люблю, тому відповідаю за ... (перед ...)». Така послідовність трактується як залежність від чогось (когось), бо постає визначальним принципом і тому має у собі ознаки необхідності. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що відповідальність у даних формах своєї реалізації може трактуватися як одна з моделей здійснення необхідності.

Проблема відповідальності та її постановка набуває змістовної актуальності, коли філософія переорієнтувалася з пізнання космосу на вивчення людини. Сократ, ототожнюючи чесноту зі знанням, міркував, що людина, діючи відповідально, знає, що вона робить, діє відповідно до того, що є чеснотою. Людина, діючи добровільно, діє згідно чеснот, тобто, відповідально. Аристотель, не використовуючи безпосередньо поняття «відповідальність», визначав людину через її відповідальність за власну долю і благополуччя. Людину робить гідною усвідомлена, виважена дія. За власні вчинки: погані та добрі (довільні дії) – вона несе відповідальність. Особа по своїй волі робить добрі та порочні вчинки. Аристотель виділяє природу, необхідність, випадок, а, крім того, розум і все, що походить від людини. Остання сфера причинних відносин, де людський індивід є вирішальною величиною, якраз і є областю морально-відповідальних дій. Питання відповідальності вирішується залежно від цього, довільною чи мимовільною була дія: «Хвалу і осуд отримують залежно від того, з примусу чи ні скоєний вчинок» [2].

Слід зазначити, що одним із перших виділив відповідальність як необхідну властивість моральності І. Кант. Філософ розглядає совість як «суб'єктивний» (у зазначеному слововжитку) принцип відповідальності, відрізняючи просто відповідь від відповіді по совісті (gewisshafte Antwort). Природним чином, як об'єктивний принцип виступає категоричний імператив, заснований на обов'язкові. «Совість має мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої вчинки, поняття ж відповідальності (хоча і туманно) завжди міститься в моральній самосвідомості» [3].

Авторство категоріального визначення відповідальності на основі необхідності (неминуності) покарання (утилітаристський принцип) визнається за Дж.С. Міллем. Автор вважає, що особистість відповідальна за ті вчинки, які завдають шкоди інтересам інших, і тоді суспільство має право покарати таких осіб. За безумовно позитивні вчинки нема чого нести відповідальність. Якщо людина говорить про неї, отже, вона готова виявитися винною, і в умі промовця переважає в цей час ідея бути покараним. Тут варто відрізнити моральну відповідальність від юридичної, яка спочатку пов'язана з нормативним покаранням, що можна розглядати як тип «негативної» відповідальності.

Одним з перспективних напрямків у сучасній науці стає етика відповідальності, оригінальними представниками якої є Г. Йонас, Х. Ленк та К. Байертц. Слід зазначити, що ідея використання терміну «етика відповідальності» була запропонована М. Вебером. Основні аспекти його концепції полягають у наступному:

- відповідальність відрізняється від переконаності: у кожному окремому випадку повинна визначатися етична цінність людської дії. Згідно із М. Вебером, «ми повинні усвідомити, що будь-яка етично орієнтована дія ... може бути спрямована або на «етику переконання» або на «етику відповідальності» [4]. Розмежування етики переконання та етики відповідальності відображає відмінність двох типів етично орієнтованої дії: ціннісно-раціональної та цілераціональної.

Етика відповідальності, приділяючи особливу увагу засобам реалізації мети, орієнтована на результати діяльності та передбачає повну готовність відповідати за наслідки, які потрібно було передбачати (політична відповідальність). Відповідальність бере на себе людина, яка діє на свій страх та ризик. Етика відповідальності та етика переконання взаємодоповнюють одна одну.

Протиріччя колективної та індивідуальної відповідальності Г. Йонас[1] намагається зняти у визначенні її єдиним феноменом, в якому, по

суті, зливаються «відповідальність за...» та «відповідальність перед...», персональна та колективна. Сама собою відповідальність, згідно Йонасу, завжди об'єктивна, оскільки диктується самим буттям та зобов'язанням у ньому. Суб'єктивно вона виявляється у почутті відповідальності як готовності відповісти на заклик буття.

У сучасних етичних побудовах стверджується екзистенційний характер відповідальності (відповідальний, тому що має бути), що визначає новий підхід до її розгляду – онтологічно-аксіологічний, прикладом якого якраз і служить етика Ганса Йонаса. Він стверджує, що людина відповідальна за наслідки своїх вчинків тією мірою, в якій вони мають «онтологічно-аксіологічну спрямованість».

У розробленні проблеми відповідальності значний внесок зробив гуманіст, лікар – Альберт Швейцер. Його етика дуже органічно вписується в сучасну теорію моральної відповідальності. Цінними є міркування автором над критерієм допустимості та необхідності, «жертви» і ризику, яким визнається пріоритет індивіда, що завжди повинен проектувати ситуацію на себе і вирішувати її, ніби відчуваючи благоговіння перед власним життям. Людина – це «життя серед життя, яке хоче жити» і вона має визначати, «наскільки це необхідно», тобто, міру заподіяння шкоди будь-якому життю, вирішуючи чим вона має пожертвувати у своєму власному житті: правом, щастям, спокоєм тощо, заради дотримання якогось загального балансу, того, що в античності називалося «справедливістю». Це має бути «абсолютно вільне рішення індивіда». Кожен сам приймає «міру почуття відповідальності», але етика благоговіння перед життям не дозволяє заспокоювати себе. Тому людина ледве несе «свій вантаж втоми і відповідальності, що з роками згинає ... плечі» [5].

Почуття благоговіння перед життям привносить у людину занепокоєння постійною відповідальністю. І ніхто не може сам собі полегшити цей тягар. Втілення принципу Швейцера в актах солідарності, допомоги, прагнення до зменшення страждань, навіть тих, за які ми не несемо безпосередньої відповідальності – це наші спроби зменшити провину, що лежить на нас, щодо іншого існування. Причому йдеться про почуття, що перевищує жалість, співчуття, навіть любов, оскільки існує постійне занепокоєння відповідальності, що вимагає самозречення, незалежно від наявності присутності об'єкта благоговіння. «Для людини будь-яке життя священне, навіть те, яке з нашого, людського, погляду здається нижче вартісним» [5]. Цей принцип породжує безмежну, «найвищу», за Швейцером, відповідальність за долю іншого

життя, що стає «природною нормою». Зрештою, основою етики стає відповідальність. Остання, висловлюючи і утверджуючи принцип благоговіння перед життям, є мірилом моральності.

Ситуація вибору, у який людина сама ставить себе, – свідчення індивідуалізму як «прояву особливої міри відповідальності». І такий вибір зобов'язує людину відповідати за пожертвуване життя. Дещо інше звучання значення принцип набуває у Г. Йонаса, який розглядав як об'єкт відповідальності майбутнє життя на Землі, яке може бути принесене в жертву. А. Макінтайр [6] визначає межі моральної відповідальності як вільного рішення індивіда: «Я є те, чим я вибрав для себе бути». Це один із проявів індивідуалізму, який може набувати витончених негативних форм, коли потрібно уникнути відповідальності надіндивідуальної, колективної, історичної тощо. Принциповою цінністю має все органічне життя. Обидва філософи закликають людину мислити по-новому, звернути «погляди до людства, минаючи народи та держави». «Майбутнє стає предметом турбот та надій», – каже Швейцер. Йонас турботу та надію вважає недостатніми для формування нової етичної свідомості – жити треба, виходячи зі стану страху перед майбутнім. Так формується принцип «евристики страху». Етика благоговіння перед життям «примушує нас відчутти безмежно велику відповідальність і в наших взаєминах з людьми» [5].

Відповідальність як основу існування людини обґрунтовує В. Франкл. Головна ідея Франкла полягає в утвердженні свободи волі людини, у її здатності формувати власний характер та необхідності нести відповідальність за те, що вона створила із самої себе. Співвідношення свободи та відповідальності Франкл бачить так: свобода людини полягає в тому, щоб прийняти відповідальність. Людина не є повністю детермінованою, а в кожен момент життя вона може вирішувати, ким їй стати. Підкреслимо концептуальний, на наш погляд, момент у понятті відповідальності у Франкла: людина сама приймає рішення, які з її потенційних можливостей будуть реалізовані. На жодній стадії життя люди не можуть уникати вибору можливостей [7].

У зарубіжній психології одним з найпоширеніших є підхід, що розглядає відповідальність з погляду атрибутивних тенденцій. Основна ідея досліджень, здійснених у цьому руслі, зводиться до того, що атрибуція успіху та невдачі впливає на усвідомлення людиною відповідальності та провини.

Особливий інтерес у зазначеному підході представляє концепція Ф. Хайдера [8], у межах якої виводиться кілька сутнісних характеристик відпо-

відальності. Сприймаючи будь-яке поєднання як причинне, люди приписують locus причинності або дійовій особі («Актору»), або середовищу. Отже, будь-яка подія є адитивна функція двох чинних сил: довкілля та особистісних ресурсів суб'єкта. Сили оточення, згідно Хайдера, включають такі моменти, як зовнішні умови дії суб'єкта і рівень труднощів вирішуваного завдання. Особистісні ресурси, у свою чергу, складаються з двох компонентів: можливості (здатність, сила, повноваження) людини та її мотивації (намір, зусилля). На думку Хайдера, найважливіше рішення людини, що виробляє каузальну атрибуцію, – оцінка нею того, якою мірою за виникнення цієї події відповідальні інтернальні, а не середовищні сили. Адже будь-який суб'єкт відповідальний лише за ті наслідки вчинку, які заподіяно ним особисто.

Хайдер виділив п'ять рівнів відповідальної поведінки. По мірі зростання особистого внеску у наслідки дій, відповідальність, що приписується суб'єкту, зростає від першого до четвертого рівня.

У наукових дослідженнях проблеми відповідальності акцент ставиться або на когнітивних аспектах (передбачення і на цій основі регуляція поведінки), або на моральних (регуляція своєї поведінки на основі морального вибору). Відповідальність пов'язується деякими авторами із зовнішніми чи внутрішніми детермінантами.

Швейцарський дослідник Ж. Піаже в своєму висвітленні рушійних сил розвитку особистості робив акцент в розумінні відповідальності на когнітивному аспекті [9]. Досліджуючи стадії морального розвитку дитини Ж. Піаже визначав відповідальність одним із часткових аспектів загального процесу морального розвитку. На його думку, відповідальність дитини розвивається у напрямку від об'єктивного її характеру до суб'єктивного. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і освоєнню правил різних дитячих ігор. Важливу роль при переході від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної відіграє кооперація, співпраця. У контексті нашого дослідження принципово важливою є думка науковця про значущість суб'єктивної форми відповідальності, яка формується поступово і свідчить про високий рівень розвитку особистості і її регуляторних механізмів.

Найбільш популярною і найчастіше цитованою в колі психологічних дискусій проблеми розвитку особистості є концепція відповідальності Л. Колберга [10], згідно з якою моральна свідомість розвивається не як безпосереднє присвоєння соціального досвіду, а в процесі активної творчої взаємодії індивіда з соціальним середовищем.

Концептуально важливими є ідеї Колберга щодо активної ролі суб'єкта в освоєнні соціальної дійсності, безпосередньо вираженої в суб'єктивній формі відповідальності та визнання значимості відповідальності як регулятора соціальної поведінки і діяльності особистості.

Поширеним для зарубіжних наукових розвідок є підхід, у якому розглядають відповідальність з точки зору атрибутивних тенденцій. Основна ідея досліджень, здійснених в цьому руслі, зводиться до того, що атрибуція успіху і невдачі впливає на усвідомлення людиною відповідальності і провини.

Розвиваючи ідею досліджень у рамках атрибутивного підходу, особливе місце слід приділити і концепції локусу контролю Дж. Роттера, тим більше, що в психології дуже часто відповідальність і локус контролю використовуються як синонімічні поняття, що, на наш погляд, неправомірно.

Відповідно до концепції локусу контролю, запропонованої Дж. Роттером, виділяються два види контролю – внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний). Якщо людина приписує відповідальність за події свого життя собі, пояснює їх, виходячи зі своїх можливостей, здібностей, особливостей характеру, це прояв внутрішнього контролю. У тому випадку, коли відповідальність атрибутується зовнішнім факторам – іншим людям, випадковим обставинам, соціальному оточенню – це вказує на наявність екстернального контролю. На думку Роттера,

інтернальність та екстернальність локусу контролю є стійкими властивостями особистості [11].

Актуальність проблеми та об'ємність психологічного змісту феномену відповідальності зосереджує на собі увагу представників різних психологічних підходів, напрямків, шкіл, теорій. Значущість і складність феномену відповідальності дає підставу деяким авторам не лише пов'язувати її із властивостями або рисами характеру, але й відносити до особливих форм буття людини, які стають центральними і стрижневими в її життєдіяльності. У сучасних дослідженнях розвитку особистості, через атрибути відповідальності, свободи, гідності обґрунтовано творчий потенціал особистості. Повсякденне життя в його невпинному русі постійно актуалізує нові умови, труднощі, вимоги до особистості, які іноді носять характер виклику. Не кожна нова обставина як вимога зовнішнього середовища може бути несуперечливо і легко прийнято особистістю. Винятково важливою для людини в умовах «плинної сучасності» є здатність співвідносити вимоги соціуму, об'єктивні актуальні умови життя з власними потребами, здібностями, можливостями, і на цій основі, виробляти власний цілісний і оптимальний спосіб конкретної життєдіяльності. Саме така здатність і складає специфіку відповідальності як форми регуляції необхідного і бажаного унікальним і оптимальним, з точки зору індивідуальних особливостей здібностей і можливостей, способом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Jonas H. Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fflr die technologische Zivilisation. Frankfurt am Main, 1979. 400 p.
2. Аристотель. Нікомахова етика. Київ, 2002. 480 с.
3. Kant I. Metaphysische Anfangsgrnde der Rechtslehre. Berlin, 1968. 230 p.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ, 1994. 261 с.
5. Schweitzer A. Die Ehrfurcht vor dem Leben. Mnchen, 2007. 356 s
6. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory . New York, 2013. 333p.
7. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Київ, 2022. 160 с.
8. Hieder F. Social perception and phenomenal causality. Psychological Review, 1944. P. 358-374.
9. Piaget J. The moral judgement of the child. London, 1977. 399 p.
10. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. Chicago, 1969. 347-480 p.
11. Rotter J.-B. Social Learning and Clinical Psychology. New York, 1954. 466 p.
12. Коновальчук В. І. Творча особистість у просторі освіти. Умань, 2016. 393 с.
13. K. GenEthik: Probleme der Technisierung menschlicher Fortpflanzung. Reinbeck bei Hamburg, 1987. 314 s.
14. Lenk H. Ueber Verantwortungsbegriffe und das Verantwortungsproblem in der Technik. Stuttgart, 1993. S. 112-148.